

de bunlara henüz rastlanmamıştır. Millî Kütüphane'de (06 Mil Yz FB, nr. 206/1) Ahmed Hayâlî-i Gülşenî adına kayıtlı *Mevlid, Gülşenî-i Saruhânî*'ye ait divanın bir nüshasıdır. Türkân Alvan, *Hayâlî-i Gülşenî Divânı* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1998, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA :

Ahdî, *Gülşen-i Şuârâ* (haz. Süleyman Solmaz), Denizli 2009, s. 22, 59, 149; Muhyî-i Gülşenî, *Menâkıb*, tür.yer.; Şemlelizâde Ahmed Efendi, *Şive-i Tarikat-ı Gülşeniyye* (a.e. içinde), s. 547; Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, s. 67-68; Peçuylu İbrâhim, *Peçevi Tarihi* (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1981, I, 43-47; Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye* (haz. Mehmet Serhan Tayşî), İstanbul 1993, s. 551-556; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 320, 335, 389; II, 243-246; *Sicill-i Osmânî*, II, 135; *Osmanlı Müellifleri*, I, 116-117; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, İstanbul 2006, III, 150-175, 181, 187; Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Müsiki Antolojisi*, İstanbul 1942-43, s. 393, 525, 582, 589, 642, 695, 696; D. Behrens-Abouseif, "The Takiyyat Ibrahim al-Kulshani in Cairo", *Muqarnas*, V, Leiden 1988, s. 43-60; Ali Öztürk, "Dini-Tasavvufî Edebiyatımızda Dolapnâme Türü ve Ahmed Hayâlî'nin "Tolabnâme" İsimli Kasidesi", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/3, Çorum 2003, s. 87-101; Nihat Azamat, "İbrâhim Gülşenî", *DiA*, XXI, 301, 303.

TÜRKÂN ALVAN

HAYDARÎ

(الحيدري)

Fasihuddîn (Fasih) İbrâhîm
b. Sibgatillâh b. Es'ad el-Haydarî
el-Bağdâdî eş-Şâfiî
(ö. 1300/1882)

Iraklı edip, fakih ve tarihçi.

1235'te (1820) Bağdat'ta doğdu. Kürt asıllı olup birçok âlim yetiştiren Haydarî ailesine mensuptur. Nesebinin Safevîler'e ve Hz. Hüseyin'e kadar vardığı söylenir (Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, II, 534). Haydarî-zâde diye de anılır. Fasihuddîn (Fasih) lakabını kendisine dedesi Es'ad el-Haydarî vermiştir. Bağdat müftülerinden olan babası Sibgatullah tahsil amacıyla başka beldelere gittiğinden dokuz yıl boyunca eğitimiyle dedesi ilgilendi. Küçük yaşlarda amcası Ubeydullah el-Haydarî'nin yanında Hâlid el-Bağdâdî'nin sohbet meclislerine katıldı. Dedesinden temel dinî bilgileri öğrendikten sonra Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden Muhammed Cedîd Efendi'nin eğitimine verildi. Yine Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden Abdülgafur el-Müşâhidî zamanında Hâlidî Dergâhı'na kabul edildi ve kırk yaşına kadar burada kaldı. İlim tahsili için yaptığı kısa yolculuklar dışında dergâhta hep ilimle meşgul oldu.

Küçüklüğünde Muhammed Saîd, Muhammed er-Rûzbihânî, Abdullah ed-Dâğîstânî ve Muhammed el-Erbîlî gibi âlimlerden sarf, nahiv, edebiyat, fıkıh, ferâiz okudu. Ardından Yahyâ el-Mezûrî el-İmâdî, Abdurrahman b. Hüseyin Bek er-Rûzbihânî, Ahmed b. Ali el-Kelâlî el-Bâlekî, İbrâhim b. Hüseyin er-Remikî, vâiz lakabıyla meşhur Ahmed b. Resûl el-Kerâvî, Ebû Bekir Molla Küçük el-Erbîlî ve Mahmûd el-Ömer Künbedî gibi âlimlerin derslerine katılıp icâzet aldı. Haydarî, hocaları dahil olmak üzere Iraklı âlimlerin icâzetlerinin doğrudan veya dolaylı biçimde Haydarî ailesiyle bağlantısı olduğunu söyler (*‘Unvânü'l-mecd*, s. 151). Ayrıca Şeyhülislâm Mehmed Refik Efendi, Bağdat Valisi Dâvud Paşa ve Abdurrahman Kâmil el-Bursevî gibi âlimlerden icâzet aldı (a.g.e., s. 137-144).

Daha sonra bir müddet Bağdat'ta kalan Haydarî buradan İstanbul, Mısır ve Hicaz'a gidip Bağdat'a döndü. Suriye'ye ve bazı Anadolu şehirlerine seyahatinin ardından tekrar Bağdat'a geldi. Burada kadî nâibi olarak birkaç yıl çalıştıktan sonra 1284'te (1867) Basra kadılığına tayin edildi. 1869'da Midhat Paşa Bağdat valiliğine gelinceye kadar bu görevi devam etti. 1292'de (1875) İstanbul'da Maarif Meclisi üyeliğine tayin edildi. Bazı kaynaklarda Haydarî'nin, Sultan Abdülazîz'in tahttan indirilmesi olayına karışanların sorgulandığı davada hal' fetvasını yazıp Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi'ye verdiği gerekçesiyle 1876'da II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra rütbeleri alınarak görevinden uzaklaştırıldığı ve Bağdat'a gönderildiği kaydedilir (M. Saîd er-Râvî el-Bağdâdî, s. 123-124). Bağdat'a dönünce Hâlidîyye Dergâhı'na kapandı ve kendini eser telifine verdi. Bunun yanında Bağdat kadılığı ve Bağdat vilâyet meclis üyeliği görevlerini ise hangi tarihlerde yaptığı belirtilmemektedir. *el-Cevâ'ib* gazetesi sahibi Ahmed Fâris eş-Şidyâk ve *Rûhu'l-me'âni* tefsiri müellifi Âlûsî gibi âlimlerle dostluk kuran Haydarî, 15 Safer 1300'de (26 Aralık 1882) Bağdat'ta vefat etti ve Cüneyd-i Bağdâdî Mezarlığı'na defnedildi.

Eserleri. Haydarî, Arap dili ve edebiyatı başta olmak üzere fıkıh, hadis, tefsir, tasavvuf, akaid, tarih, mantık, astronomi gibi alanlarda telif, şerh ve hâşiye türünde yetmişten fazla eser kaleme almıştır. Bunların matbu ve yazma nüshaları New York Public Library ile İstanbul ve Bağdat (Mektebetü'l-evkâfî'l-merkeziyye ve Dârü'l-İrâk li'l-mahtûtât) kütüphanelerinde bulunmaktadır. Pek azı basılmış olan eserlerinden

bazıları şunlardır: **1.** *‘Unvânü'l-mecd fî beyâni aḥvâli Bağdâd ve'l-Başra ve Necd* (nşr. Ali el-Basrî, Bağdat 1962; London 1419/1998; Kahire 1999). Irak'ın güney ve orta kesimlerindeki aşiretlerin Şiileşme tarihine ilişkin nâdir eserlerden ve Hasan Muhammed el-Enkürî tarafından telhis edilmiştir (Mektebetü'l-evkâf, Bağdat). **2.** *el-Mecdü't-tâlid fî menâkıbi'ş-Şeyḥ Hâlid* (İstanbul 1292/1875). Eseri Mahmud Hamdî (*Mecd-i Tâlid Tercemesi*, İstanbul 1307), Yakup Çiçek (*Mecd-i Tâlid: Büyük Doğu*, İstanbul 1987) ve Eser Sazak (*Büyük Doğu el-Mecdü't-Tâlid: Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin [k.s.] Hayatı, Halifeleri ve Menkıbeleri*, İstanbul 2011) Türkçe'ye çevirmiştir. **3.** *Tuḥfetü'l-‘uşşâk* (İstanbul 1293, 1990, 2005, Gazzâlî'nin *el-Münkiz mine'ç-dalâl*'i ile birlikte). **4.** *en-Nuketü'ş-şenî‘a fî beyâni'l-hilâf beyn'Allâhi te'âlâ ve'ş-Şî‘a* (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Dahûk 1997; nşr. Abdülazîz Sâlih el-Mahmûd eş-Şâfiî, Kahire 1428/2007). **5.** *Aḥvâlü'l-Başra* (nşr. Ali el-Basrî, Bağdat 1961). **6.** "es-Silsiletü'l-Haydariyye" (nşr. Ma'n Hamdân Ali, *ez-Zehâ'ir*, sy. 6-7 [Kahire 1422/2001], s. 137-198). **7.** *eş-Şirâtü'l-müstakim fi'd-dîni'l-Muḥammediyyi'l-kavîm* (İstanbul 1991, 1997, 2011). **8.** *Aḥsenü'l-keḷâm fî Dâri'sselâm a'nî Bağdâd* (baskı yeri yok, ts.). **9.** *eş-Şeceretü'l-Haydariyye* (nşr. Hamîd Âdil Yezdîn, *Mecelletü Câmî'ati Dahûk*, VII/1 [Dahûk 1999]). **10.** *Şerḥu Risâleti ḥalki'l-ef'âl li'l-Hâlid en-Nakşbendî*. **11.** *Faṣîḥu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Bağdat el-Evkâfu'l-âmm Ktp., nr. 2322, 308 varak). Eser üzerine iki doktora çalışması yapılmıştır: Hasan Abdülazîz Muhammed el-Ânî (baştan Bakara sûresinin 25. âyetine kadar); Âmir Sabâh Ahmed (Bakara sûresinin 221-348 sayfaları arası; 2011, el-Câmîatü'l-İrâkiyye külliyyetü'l-âdâb, Bağdat). **12.** *Şerḥu kavli şâriḥi'l-Mülteḳâ* (Süleymaniye Ktp., Zühdü Bey, nr. 592). **13.** *A'le'r-rütbe şerḥu (nazmi)'n-Nuḥbe li'bn Ḥacer el-‘Asḳalânî*. **14.** *İmdâdü'l-kāşid fî şerḥi'l-Maḳāşid (li'n-Nevevî)*. **Diğer Bazı Eserleri:** *Taḫḫîḫü'l-hey'eti'l-cedideti'l-âşâr'ala ba'zi'l-âyatî'ş-şerîfe ve ba'zi'l-aḥbâr* (İstanbul 1292/1875); *İm'ânü'l-fiker fi'l-hey'eti'l-cedideti'l-eşer* (İstanbul 1292); *İm'ânü't-tullâb fi'l-uşurlâb*; *Şerḥu Teşriḥi'l-eflâk (li-Bahâ'eddîn el-‘Âmilî)*; *el-Muḥâḳarâtü'l-edebîyye* (İstanbul 1292/1875); *Risâle fî luğz* (baskı yeri ve tarihi yok); *Şerḥu Manzûmeti âdâbi'l-baḥş* (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3418, 56 varak); *Şerḥu Nazmi'l-Hanefiyye* (Millet

Ktp., Ali Emîrî Efendi, Arabî, nr. 1742, vr. 6-47 [müellif hattı]; *Şerhu Divâni Ebî Temmâm*; *Şerhu Divâni Ebi'l-‘Alâ’ el-Ma‘arrî* (*Nefhu'r-rend fi şerhi Şakî'z-zend*); *Şerhu'l-Mağâmâtî't-Şayfiyye*; *Şerhu'l-Mağâmât li'l-Ħarîrî*; *Uşûlü'l-Ħayl ve'l-ibîl ve'l-‘alâmâtü'l-ceyyide ve'r-rediyye fihimâ*. Bunların yanında Şebrâvî'nin *‘Unvânü'l-beyân ve büstânü'l-ezhân ve mecmû‘u neşâ‘ih fi'l-ĥikem* adlı eserini tashih ederek neşretmiştir (İstanbul, ts. [Matbaa-i Âmire]; eserlerinin tam listesi için bk. *es-Silsiletü'l-Ħaydariyye*, s. 159-165).

BİBLİYOGRAFYA :

Haydarî, *‘Unvânü'l-mecd fi beyâni aĥvâli Bağdâd ve'l-Başra ve Necd*, London 1419/1998, s. 124-151; a.m.f., *es-Silsiletü'l-Ħaydariyye* (nşr. Ma'n Hamdân Ali, *ez-Zehâ'ir*, sy. 6-7 içinde), Kahire 1422/2001, s. 137-198; Serkîs, *Mu‘cem*, I, 18; II, 807; *İzâhu'l-meknûn*, I, 92; III, 488; IV, 66, 128, 195, 200, 260, 290, 431, 536, 680; Zirikî, *el-A‘lâm*, I, 44; *Hediyetü'l-‘arîfin*, I, 42-43; Kehhâle, *Mu‘cemü'l-mü‘ellifin*, I, 40; Abbas el-Azzâvî, *‘Aşâ‘irü'l-‘Irâk*, Bağdad 1365/1946 → Kum 1411/1990, I, 13; a.m.f., *Târîhu ‘ilmi'l-felek fi'l-‘Irâk*, Bağdad 1378/1958, s. 272-274; a.m.f., *Târîhu'l-edebî'l-‘Arabî fi'l-‘Irâk*, Bağdad 1382/1962, II, 58-59; K. Awâd, *Mu‘cemü'l-mü‘ellifîne'l-‘Irâkıyyîn*, Bağdad 1969, I, 51; Halîl Merdem Bek, *A‘yânü'l-ĥar-nî’s-sâliş ‘aşer fi'l-fıkr ve’s-siyâse ve'l-ictimâ‘* (nşr. Adnân Merdem Bek), Beyrut 1977, s. 248; Abdülkerim el-Müderriş, *‘Ulemâ‘ünâ fi ĥidmeti'l-‘ilm ve’d-dîn* (nşr. M. Ali el-Karadâġî), Bağdad 1403/1983, s. 19-22; İmâd Abdüsselâm Raûf, *et-Târîh ve'l-mü‘errihüne'l-‘Irâkıyyün*, Bağdad 1983, s. 60, 221; Bekîr b. Abdullah Ebû Zeyd, *Ĥabakâtü'n-nessâbin*, Riyad 1407/1987, s. 187; Baytâr, *Ĥilyetü'l-beşer* (nşr. M. Behcet el-Baytâr), Beyrut 1413/1993, I, 44-45; M. Saîd er-Râvî el-Baġdâdî, *Târîhu'l-üseri'l-‘ilmiyye fi Bağdâd* (nşr. İmâd Abdüsselâm Raûf), Bağdad 1997, s. 122-124; M. Ali el-Karadâġî, *Muĥammed Feyzi ez-Zehâvî nebzetün ‘an ĥayâtiĥ ve şey‘ün min âşâriĥ*, Erbil 2004, s. 122; a.m.f., “Nesebü'l-üseti'l-Ħaydariyye ve taĥĥiķu’s-silsiletü'l-Ħaydariyye”, *ez-Zehâ‘ir*, sy. 8 (1422/2001), s. 309-326; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *el-Miskü'l-ezfer* (nşr. Abdullah el-Cübûrî), Beyrut 1427/2007, II, 532-538; İbrâhîm Hilmi el-Ömer, “‘Unvânü'l-mecd fi târiĥi Bağdâd ve'l-Başra ve Necd”, *Mecelletü'l-Muĥtebes*, VIII, Dimaşķ 1332/1914, s. 334-340.

ALİ BULUT

HAYDERE el-YEMENÎ

(الحيدرة اليمني)

Ebü'l-Hasen Ali b. Süleymân
b. Es‘ad b. İbrâhîm el-Haydere
el-Yemenî el-Bekilî
(ö. 599/1203)

*Keşfü'l-müşkil fi n-naĥv adlı
eseriyle tanınan
Yemenli âlim
(bk. KEŞFÜ'L-MÜŞKİL).*

HAYÏT, Baymirza (1917-2006)

Türkistan tarihçisi.

17 Aralık 1917'de Özbekistan'da Nemengân vilâyetinin Uyçî kazasına bağlı Yarkorgan köyünde doğdu. İlk eğitiminin ardından 1928'de Nemengân vilâyetini Talem Terbiye Teknikleri Okulu'na gönderildi. Bu okula devam ederken bir taraftan da edebiyata merak sardı. Şehirde yaşayan ya da buraya uğrayan Süleyman Çolpan, Gafur Gulam, İlyas Salihov, Safizade ve Refik Mümin gibi yazar ve fikir adamlarıyla tanıştı. Cedfîdci aydınların toplandığı Çınaraltı Çay Evi'nde edebiyat ve mûsiki sohbetlerine katıldı. Bu yıllarda *Bizim Fikir* adlı bir duvar gazetesi neşretti. Annesinin amcası, Türkistan Muhtar Cumhuriyeti'nin Maarif Nâzırı Saîd Nâsir Han Töre ve Daġistanlı öğretmeni İlyas Salihov onun yetişmesinde ve millî duygularının uyanmasında etkili oldu. Nemengân'daki okulu tamamladıktan sonra 1933'te bir müddet Andican Sulama Okulu ve Hokand Tıp Fakültesi'nde öğrenim gördüyse de bundan memnun kalmayarak 1934'te Taşkent Üniversitesi Tarih Fakültesi'ne kaydoldu. Burada okurken Stalin döneminin ağır baskılarıyla karşılaştı, sınıf arkadaşları ve öğretmenlerinden bazıları halk düşmanı, devrim karşıtı olarak suçlanıp cezalandırıldı; ağabeylerinden ikisi Basmacı taraftarı oldukları gerekçesiyle Bolşevikler tarafından feci şekilde öldürüldü. Bu durum onun Sovyet rejimi karşısındaki tavrını belirledi. Türkistan tarihini yok sayan anlayışa karşı kendini yetiştirmeye çalıştı.

Stalin terörü bütün Sovyetler Birliği'nde görüldüğü gibi Özbekistan'da da birçok okulun öğretmensiz kalmasına yol açtığından yüksek okullarda tahsil gören öğrenciler üç aylık temel eğitimden sonra öğretmen olarak görevlendirilince Baymirza da Taşkent'te Nizâmî Eğitim Enstitüsü'ndeki üç aylık temel eğitimin ardından 1937'de önce Torokurgon kasabasına, daha sonra Camacoı ve Kayram köylerine öğretmen tayin edildi. Okulların fizikî şartlarının kötülüğü ve öğrenci yokluğu dolayısıyla sık sık yer değiştirmek zorunda kaldı. Bütün hayatı boyunca ıstırap duyacağı romatizma hastalığına da bu sırada yakalandı. 1938'de Uyçî Boyun kasabasına önce öğretmen, ardından maarif müdürü olarak tayin edildi ve 23 Aralık 1939'a kadar bu kasabada görev yaptı. Bu sırada 30 Ekim 1939'da Taşkent Üniversitesi Tarih Fakültesi'nden mezun oldu.

II. Dünya Savaşı öncesinde askerlik hizmetine çağrıldıysa da hastalığı yüzünden askere alınmadı ve Uyçî kasabası Halk Komiserliği Şube Müdürlüğü'nde memur oldu. Şube müdürünün, görevden uzaklaştırılan bazı Sovyet karşıtlarını himaye ettiği yolundaki suçlamalarına mâruz kalınca hayatından endişe ettiği için Mareşal Vorosilov'a bir telgraf çekerek askere gitmek istediği halde alınmadığını bildirdi ve gelen olumlu cevap üzerine 18 Aralık 1939'da orduya kabul edildi. Teğmen rütbesiyle orduya katılan Baymirza Hayit, 1940 yılının yaz aylarında komuta ettiği tank birliğiyle Sovyet-Alman sınırına yakın Polonya'nın Byulastok şehrine gitti. Almanya ve Sovyetler Birliği arasındaki savaşın başlamasından kısa bir süre sonra birlikleri geri çekilirken yaralandı ve 4 Temmuz 1941'de Beyaz Rusya'nın Slutsk şehri yakınlarında Almanlar'a esir düştü. Alman esir kampında önce yahudi sanıldı, ancak Türk ve müslüman olduğu anlaşılınca ölümden kurtuldu.

Temmuzun sonlarında diğer savaş esirleriyle birlikte Slutsk şehriden Polonya'nın Çnestahov şehrine nakledildi. Bu sırada, 1917 Bolşevik İhtilâli'nin ardından Avrupa'ya kaçarak burada Sovyet karşıtı çeşitli faaliyetler yürüten Rus, Ukrain, Tatar, Gürcü, Kazak, Özbek gibi milletlerin temsilcilerinin Alman hükümetine sundukları, esir askerlerden Sovyetler'e karşı savaşacak gönüllü birlikler oluşturulması teklifi kabul edildi ve kamplardan gönüllü toplanmaya başlandı. İdil-Ural, Kırım, Türkistan, Kafkas müslüman lejyonları ile Ermeni, Gürcü, Kalmuk, Rus ve Ukraynalılar'dan millî kurtuluş orduları ve lejyonlar oluşturuldu. Baymirza Hayit de Türkistan Lejyonu'na katılmaya karar verince ödümlük olarak esir kampının mutfağında çalıştırıldı. Alman hükümetinin Türkistanlı esirlerle ilgilenmek üzere görevlendirdiği Mustafa Çokay ile tanıştı. 15 Mart 1941'de esir hayatı sona erdi. 265 arkadaşıyla birlikte Türkistan Lejyonu'nun merkezi olan Varşova yakınlarındaki Legionovo şehrine gönderildi. Baymirza Hayit lejyondaki Türkistanlı askerlere Türkistan tarihi dersleri verdi. Bu ders notları daha sonra *Türkistan'ın Kısa Tarihi* adıyla kitap olarak da basıldı (Berlin 1944). Baymirza, tahsil için Berlin'e yollanan, Buhara hükümetinin Bolşevikler tarafından ortadan kaldırılmasının ardından geri dönmeyip Almanya'da yaşayan Taşkentli Veli Kayyum Han'ın Ağustos 1942'de Alman hükümetinin desteğiyle Berlin'de kurduğu Türkistan Millî Komitesi'nde